

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЧЕРНЕЧЕ ЖИТЛО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ (за матеріалами археологічних, спелеологічних та писемних джерел)

Ще й досі середньовічне чернече житло залишається маловідомим у історичній науці. Під впливом різних причин та чинників тривалий період чернецтво опинилося за межами уваги дослідників. Перші наукові праці про умови проживання середньовічного чернецтва в Україні появились в другій половині XIX ст. – ще в період формування та розвитку історичної науки. Відомо, що XX століття в історії українського народу стало трагічною сторінкою. Довготривалі війни, національно-визвольні змагання, революційні потрясіння та наслідки встановлення радянської влади, які були доповнені руйнуванням цінних історичних пам'яток, репресивними заходами проти церковних діячів та чернецтва.

Поодинокі історико-філософські праці, які завдяки зусиллям науковців діаспори в другій половині XX ст. виходили за кордоном, реально не могли опиратися на повноцінну джерельну базу. Зарубіжні дослідники фактично були позбавлені наукових відомостей, які можна почерпнути з археологічних, спелеологічних, архівних та інших джерел [Митрополит, 1949, с. 14–17; Ваврик, 1958; Заклинський, 1965, с. 43–58; Нагаєвський, 1954, с. 176–209; Назарук, 1954, с. 144–163].

В період існування СРСР наукові дослідження історії чернецтва вважалися “неактуальними” і нерідко вони зазнавали критики з боку відповідних державних структур. Нерідко свої дослідження на чернечих пам'ятках археологи свідомо замовчували, не рекламуючи їхню чернечу приналежність.

В плані цієї проблематики, для прикладу, варто навести археологічні розкопки у княжому Галичі та його околицях (1969–1986), які проводив відомий львівський дослідник Вітольд Ауліх. За писемними даними, в середні віки там налічувалося дванадцять монастирів (св. Іллі, св. Івана, св. Степана, св. Кирила і т.д.) [Мудрий, 1999, с. 2]. Засвідчують це також подані у Звітах зазначеного вище дослідника нетрадиційні для мирських жител культурні речі (лампадки, кадильніці тощо), залишки від виробництв християнської символіки (наприклад, натільних хрестиків), певні особливості забудови житлових споруд та особливі ознаки їх внутрішнього устрою. Проте жоден раз пам'ятки не віднесено до чернецтва [Ауліх, 1969, 1970, 1971, 1972].

В умовах розвитку незалежної України появилася реальна можливість не тільки віддати чернецтву суспільну данину заслуг, але й дослідити його історичне минуле, яке також із-за певних особливостей чернечого існування залишається майже невідомим. Важливість та актуальність вивчення даної проблематики значно підсилює наближення до 1000-літнього ювілею з нагоди першої писемної пам'ятки українського чернецтва [ПСРЛ, 1845, с. 267].

Серед багатьох питань зазначеної проблематики умови проживання ченців заслуговують на особливу увагу, адже чернече життя упродовж віків залишається закритим для мирян. Однією із особливостей чернечого житла було те, що вимоги до нього строго регламентувалися положеннями Типіконів, Настанов, Правил, Вимог, Умов тощо. Серед регулятивних документів особливе місце отримав Студійський Типікон (Статут) [ЦДІАУЛ, ф. 358, оп. 1, спр. 47, 180 арк.].

Перш за все, слід зауважити, що розміри, тип, місце знаходження, особливості внутрішнього устрою чернечого житла та багато іншого залежало від реального статусу ченця чи чернечої общини, форми існування чи їхнього організаційного об'єднання і т.д.

Середньовічні чернечі житла можна поділити на келійні приміщення, які вирубані у кам'яній основі в печерних порожнинах, та споруди, збудовані на відкритій місцевості. У великій мірі така особливість будівництва залежала від місцевого ландшафту, наявності чи

відсутності гористих масивів, печерних порожнин тощо. Спелеологічне дослідження печерних порожнин дає змогу простежити та встановити особливості, основні типи, види та форми чернечих жител. Наявність в печерних монастирях (Страдча, Крехова, Розгірча та ін.) та за їх межами невеличких одноосібних чернечих жител (келій) дають підстави виділяти одноосібні житлові споруди.

Проте, особливо у гірських районах Прикарпаття, зустрічається значна кількість невеликих печерних пам'яток. Багато з них не мають характерних ознак чернечого перебування і, ймовірно, колись слугували іншим соціальним групам та потребам місцевого населення. Такі споруди не отримали суттєвого значення в процесі наших досліджень.

Зараз ми наближаємось до великого та славного ювілею – 1000-ліття першої писемної згадки чернецтва на українських землях. Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) стверджує, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на українських землях є тісно пов'язані з анахоретством [Огієнко, 2002, с. 89]. У християнстві анахоретами (з гр. *αναχωρησις* – *відшельник, пустинник* – Р. Б.) називали ченців, що відмежовувалися від навколишнього світу, проживали одноосібно в повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами та правилами християнської чернечої аскези. Тому інколи анахоретів ще називають аскетами. Буденне мирське існування суттєво відрізнялося від чернечого.

Слід зауважити, що середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним передусім було місце та умови перебування анахорета. Наприклад, ченці-анахорети селилися окремо, але поблизу монастирських осель, відшельники – у глибоких та важкодоступних лісових нетрях, пустинники – у віддалених від населених пунктів пустинних місцях тощо. Відомості Києво-Печерського патерика свідчать, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на українські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси аскетизму можна уявити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха (*“обыкль единь жити..., не тръля всякого мятежа и мълвы”, “затворися въ единой келии пецеры”*), а також його учнів (Ісаакія) та послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які у повній темряві київського підземелля, *“яко зракъ вынимая челоувку”, зуміли “невидънием и молчаньем” осягнути “свѣт божественный”, “неизреченень”* [Патерик, 1911, с. 94–102].

Немає сумніву у тому, що християнське анахоретство було вагомим чинником, який протистояв давнім язичницьким традиціям, які багато віків існували у житті місцевого населення. Упродовж тривалого періоду відшельництво розвивалося та удосконалювалося на засадах норм та вимог аскези. Тому нерідко воно могло набувати ознак, запозичених у представників інших напрямків аскетизму.

У порівнянні із представниками дієвого суспільного чернецтва ченці-відшельники відмежовувалися від мирського суспільства. Здебільшого свої невеличкі одноосібні житла вони влаштували далеко від мирських поселень і тим самим намагалися обмежувати своє спілкування з мирянами. Для створення житлових споруд обирали глухі, майже непридатні для господарської діяльності місця. Нерідко на землях Українського Прикарпаття відшельники оселялися у важкодоступних місцях. Доступ до них ускладнювали гірські масиви. Вони самотужки освоювали печерні порожнини, споруджували ґрунтові землянки тощо. Відомий український дослідник міжвоєнного періоду Микола Голубець у одній із своїх праць згадує про існування викопаних землянок на Святоіванівській горі, які передували виникненню Лаврівського монастиря [Голубець, 1926, с. 75–88].

Від зовнішнього світу відшельництво ховало багато таємниць. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало [Руденюк, 2006], що ускладнює наукове вивчення даного суспільного явища.

Цінні наукові результати отримано під час спелеологічного дослідження низки печерних порожнин, які ще й досі називають печерними монастирями, скитами, келіями тощо. Однією із

характерних ознак, яка дає змогу віднести печерну порожнину до чернецтва, є наявність невеликої ніші, заглибленої на 5–7 см у одну із стінок житлової камери. Найчастіше ніша знаходилася у протилежній від входу стінці, значно рідше – у одній із бічних стінок споруди. Вірогідно, що вирішальне значення мала просторова орієнтація печерної порожнини. Майже традиційно нішоподібне заглиблення має рівну нижню полицку, плавні округлі або рівні, вертикально спрямовані бічні стінки, овальне склепіння та ледь продовговату (видовжену) форму. Також у печерних порожнинах зустрічаються заглиблення округлої, овальної та інших форм (рис. 1).

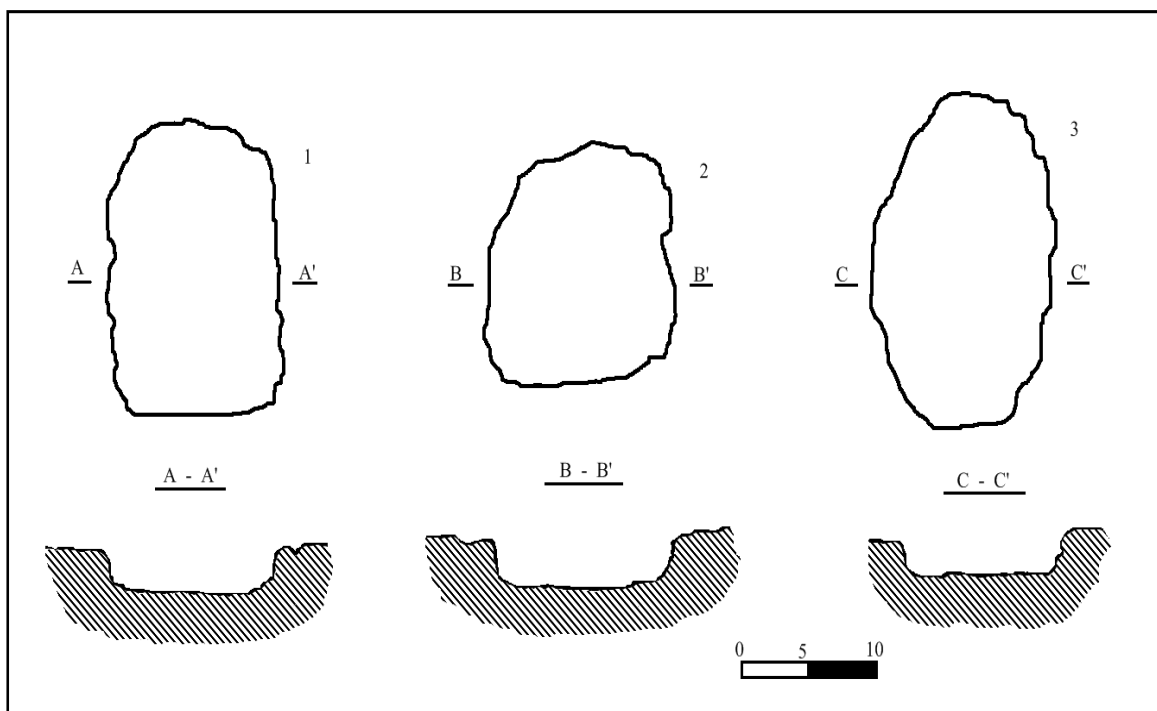

Рис. 1. Основні типи настінних ніш з печерних чернечих келій монастирів Галичини
 Fig. 1. Main types of wall-niches from cave monks' cells from cloisters of Halychyna

За християнською традицією у нішу ставили культову символіку, священні речі, моці святих тощо, які під час молитви освітлювали при допомозі лампадки. Від колишнього горіння у лампадці смолистих компонентів на овальному склепінні ще й досі можна простежити стійку кіптяву (фото 2а; 2б).

Слід зауважити, що настінні ніші мають різну висоту розміщення відносно долівки келії. Значною мірою це залежало від типологічної форми келійного приміщення. Найнижче розміщення мають ніші у келійних камерах тунелеподібної форми (фото 2б).

Серед одноосібних житлових споруд слід розрізняти житлові камери сидячого (фото 3а) та лежачого типу (фото 3б), які переважно мають куполоподібну або тунелеподібну форму [Берест, 2009, с. 154–161]. Такі житлові споруди є характерними для багатьох печерних монастирів, які існували на організаційних засадах кіновії. Для прикладу можна навести добре відомий печерний монастир в Страдчі, у якому певний період домінували організаційні відносини, сформовані на засадах кіновії [Берест, 2010, с. 102–114].

Як свідчать результати спелеологічних досліджень, площа куполоподібних споруд є невеличкою (фото 3а). В переважній більшості вона не перевищує 1,5 м², а їхня середня висота становить в середньому всього 1,2 м. Таким чином, такі житлові споруди могли помістити лише одну особу, що дає підстави називати їх одноосібними. Інша група одноосібних печерних житлових споруд представлена камерами тунелеподібної форми. Їхня незначна висота (прибл. 0,7–0,9 м) свідчить, що в таких кам'яних порожнинах можна було вести лише лежачий спосіб

існування (фото 3б) [Берест, 2009, с. 156]. Одноосібне проживання в житловій камері є однією із особливостей чернечого існування. За положеннями Типікону кожен чернець повинен мати окреме відмежоване житло [Рутський, 1924, с. 56–76]. Слід зауважити, що для житлових споруд місцевого населення в середні віки не були характерними ізольовані індивідуальні житлові камери сидячого чи лежачого типу, а споруди родинно-сімейного типу.

Важливо зауважити, що в одноосібних келіях не було жодних опалювальних пристроїв (печей, відкритих вогнищ тощо). З практичної точки зору у таких невеличких спорудах нереально було влаштувати систему опалення. Тому у холодні пори року мешканці келій заповнювали житлові камери (келії) сухим сіном і таким чином практикували систему ефективного збереження власного тепла. Відомо, що в склад заповнення входили також окремі види лікарських рослин, котрі відвертали інфекційні, простудні та інші захворювання.

Одноосібне проживання в келії було також однією із важливих умов кіновіальної форми існування чернецтва. Варто зазначити, що втрата української національної держави (1349), послаблення суспільної ролі православної церкви в середньовіччі, ліквідація митрополій, реальне становище монастирів та інші чинники стали причиною появи низки інших організаційних форм серед українського чернецтва, які не завжди відповідали вимогам чинних монаших Статутів. За середньовічною традицією у багатьох монастирях ченці в усній формі передавали статутні положення із покоління в покоління, що не завжди адекватно відображало їхній зміст.

У писемних джерелах та архівних матеріалах є згадки про існування одноосібних землянок. Однак їх виявити дуже важко із-за невеличких розмірів та здатності до руйнування тогочасного опорно-будівельного матеріалу (деревини, травостою тощо). Тому можна лише умовно зазначити про існування невеличких одноосібних земляних споруд.

Іншою групою середньовічних чернечих жител були так звані общинні житлові споруди. В одній житловій камері могло проживати декілька осіб. Приблизну кількість мешканців у великих печерних порожнинах, які слугували житлами, може засвідчити число настінних ніш. За традицією, кожен монах мав свою культову нішу. Слід підкреслити, що постійне спільне проживання двох і більше ченців в одній келії забороняв Типікон, але середньовічні реалії сприяли появі нових організаційних форм, які часто виникали на традиційних особливостях келіотства, ідіоритмії, анахоретства, відшельництва, ісихазму, печерництва, затворництва, а іноді тісно перепліталися з місцевими народними традиціями тощо [Пекар, 1992, с. 70–91]. Таке становище знайшло своє відображення на різних аспектах існування чернецтва, і в тому числі, на особливостях їхнього житлового будівництва.

Аналіз результатів археологічних робіт, проведених на середньовічних монастирських житлових спорудах в Уневі [Берест, 2002, с. 267–290], Галичі [Ауліх, 1976, с. 56], Підкамені [Берест, 2009, с. 379–387] та на інших чернечих пам'ятках Галичини дають підстави встановити певні ознаки та риси земляних та наземних чернечих келій. Окремі з них не є характерними для середньовічних мирських житлових споруд. Це, перш за все, близька до квадрата форма будівлі та невеликі її розміри, однотипні особливості побутової стовпової та зрубно конструктивної забудови, кутове розміщення домашніх печей, однотипний кухонний інвентар тощо. Вірогідно, що це не є випадковим явищем, адже ченцями ставали звичайні миряни, які нерідко були носіями тогочасних будівельних традицій. Однак слід підкреслити, що число знахідок (кухонного посуду, господарсько-побутових речей і т.д.) у келіях є незначним в порівнянні з тогочасними сільськими, приміськими чи міськими житлами, що є відображенням однієї із вимог Типікону.

Щодо певних ознак, які дають підстави розділяти земляні келії і мирські земляні споруди, є те, що у земляних келіях дуже часто зустрічаються пристінні лави, які вирізані у твердій материковій основі. До речі, аналоги кам'яних пристінних лав, виявлених у земляних келіях, зафіксовано у багатьох печерних монастирях, наприклад, в Страдчі, Розгірчі, Крехові, Бубнищі та на інших пам'ятках, де вони є вирубані в твердій кам'яній основі гори.

Побувають різні думки про практичне призначення пристінних лав. Часто їх вважають місцем проведення спільної трапези через відсутність спеціальних трапезних приміщень; тимчасового перебування хворої або померлої братії тощо. На нашу думку, пристінні лави у келіях своїми контурами окреслювали місце ченця, але при умові спільного проживання монахів в одній житловій камері. Спільність умов проживання в одному приміщенні було характерним для келіотів та ідіоритмів. Митрополит Іларіон зазначав, що в основі поширення чернечого руху на українських землях лежало келіотство [Огієнко, 2002, с. 89–90]. Тому наявність в одній келії двох-трьох пристінних лав можна розглядати як число мешканців.

Іншою важливою ознакою окремих чернечих келій є доволі часта відсутність в них опалювальних пристроїв. Таку “традицію” зафіксовано під час археологічних розкопок Підгородищенського, Унівського, Підкамінського та інших середньовічних монастирів Галичини. Про житла без печей, які було виявлено під час розкопок пам’яток княжого Галича, подає відомості у багатьох своїх наукових звітах В. Ауліх [Ауліх, 1981, с. 56].

Келії без опалювальних пристроїв відзначаються тим, що у різних місцях на їхній долівці знаходилися скупчення гострих каменів, які викладені у вигляді пласта. З цього приводу Митрополит Іларіон зауважив, що багато монахів у середньовіччі спало на гострому камінні, яке прикривали мішковиною [Огієнко, 2002, с. 97].

Проте слід зауважити, що в багатьох земляних келіях середньовічних монастирів зафіксовано печі, які в одному випадку є вирізані у материковій основі, в іншому – збудовані з каменю, ще в іншому – представляють звичайні вогнища, котрі були розкладені на долівці житлової споруди. Часто по периметру вогнища знаходилося два або три вапнякові камені. Здебільшого вони мають однакову висоту (0,2 м). Про їхнє призначення можна висловити хіба що припущення.

Таким чином, середньовічні чернечі келії мають багато спільних та відмінних рис, характерних ознак у порівнянні з тогочасними мирськими житловими спорудами. Відмінність була зумовлена особливостями чернечого існування та суспільно-політичним становищем українських земель у середні віки.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх В. В.

- 1969 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1969 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1969/77. – 43 с.
- 1970 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1970 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1970/87. – 54 с.
- 1971 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1971 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1971/83. – 48 с.
- 1972 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1972 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1972/108. – 68 с.
- 1976 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1976 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1976/130. – 56 с.
- 1981 Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році / Архів ІА НАНУ. – К. – Спр. 1981/134. – 86 с.

Берест Р.

- 2002 Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // АДЛУ. – Львів. – Вип. 5. – С. 267–290.

- 2009 Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 154–161.
- 2009 Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамін на Бродівщині // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану М. Рожка. – Львів. – С. 379–387.
- 2010 Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині // АДЛУ. – Львів. – Вип. 12. – С. 102–114.
- Ваврик М.*
1958 По василіанських монастирях. – Торонто. – 286 с.
- Голубець М.*
1926 Лаврів (Історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Жовква. – С. 75–88.
- Заклинський К.*
1965 Нарис історії Краснобрідського монастиря // Науковий збірник. – Пряшів. – С. 43–58.
- Митрополит Іларіон*
1949 Аскет українець – старець Паїсій Величковський // Слово Істини. – № 6–7. – С. 14–17.
- Мудрий С.*
1999 По василіанських монастирях Галичини // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – С. 2.
- Нагаєвський І.*
1954 Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні // Записки Чину Св. Василя Великого. – Рим. – С. 176–209.
- Назарук О.*
1954 По наших монастирях // Америка. – № 144–163.
- Огієнко І.*
2002 Українське монашество. – К. – С. 89–90.
- Патерик Киевского Печерского монастыря*
1911 Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургъ. – 695 с.
- Пекар А.*
1992 Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим. – С. 70–91.
- ПСРЛ*
1845 ПСРЛ. III Ипатіевская лѣтопись. – Санктпетербургъ. – Т. II. – С. 267.
- Руденюк В. Я.*
2006 Тайны монастырских подземелий. – Чернигов. – 64 с.
- Рутський В.*
1924 Правила для монахів Ч. св. Василя В. / Пер. А. Шептицький // Записки ЧСВВ. – Жовква. – Т. 1. – С. 56–76.
- Центральний державний історичний архів України у Львові*
Ф. 358 (Шептицький А. – митрополит), оп. 1, спр. 47 (Правила та Конституції монахів ЧСВВ, укладені Рутським Й. у 1617 р.). – 180 арк.

Roman BEREST

MEDIEVAL MONK HABITATION AND ITS PECULIARITIES
(based on the materials of archeological, speleological and written sources)

Peculiar characteristics and features of medieval monk cells, based on different historical sources, are examined. Much consideration was given to monk cells of cave monasteries; they were compared to other types of houses.